

УДК 330.313

ВІДТВОРЮВАЛЬНА СТРУКТУРА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ УКРАЇНИ

ВОЛОДИМИР ПАВЛЕНКО,*кандидат економічних наук, заступник міністра економічного розвитку та торгівлі, керівник апарату Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, м. Київ***ЛЕСЯ ТИЧКОВСЬКА,***аспірант Інституту економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України, м. Київ*

У статті проаналізовано тенденції відтворення територіальних економічних систем України. Здійснено групування регіонів за рівнем їх розвитку і структурою економіки. Обґрунтовано обумовленість структури економіки субнаціональних територіальних систем особливостями використання наявних територіальних ресурсів.

Ключові слова: відтворення, територіальні економічні системи, сектори економіки.

Постановка проблеми. Економічний простір України історично сформувався неоднорідним, що спричинило суттєвий вплив на подальший розвиток державного устрою, секторальну структуру та ефективність економіки, а також стратегію інституційних перетворень. Загалом поляризований розвиток характерний для сучасного етапу еволюції економічного простору й актуалізується через формування так званих опорних регіонів (точок, полюсів, локомотивів зростання), у яких концентруються фінансові, адміністративно-управлінські, людські та інші ресурси, із подальшим поширенням інноваційної активності в інших регіонах. При цьому успішність і сталість функціонування територіальних економічних систем залежить від ефективності використання власних ресурсів розвитку, а система управління економікою повинна спрямовуватися на створення умов для використання наявних можливостей. Відповідно, відтворювальна структура економіки різних територіальних систем залежить від використання того виду капіталу, який дозволяє найбільш дієвим способом створювати додану вартість. Це зумовлює необхідність виявлення таких територіальних ресурсів, котрі через ефективне управління могли б перетворитися на територіальний капітал.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. В Україні законотвірності функціонування економічного та соціогуманітарного простору держави на різних територіальних рівнях розкрито в працях І. К. Бистрякова [1, 2], Б. М. Данилишина [3], М. І. Долішнього, В. В. Пилипіва [4], І. З. Сторонянської, Л. Г. Чернюк, С. Л. Шульц та ін. Теоретичні та практичні аспекти сучасних процесів відтворення та саморозвитку територіальних економічних систем активно досліджуються в працях таких українських та російських науковців, як А. А. Гриценко, А. Г. Мазур, М. І. Маниліч, А. С. Маршалова, А. С. Новоселов, Е. А. Орехова, А. В. Плякін та ін. Проте напрями використання наявного ресурсного потенціалу для відтворення територіальних економічних систем України розкриті недостатньо.

Мета статті полягає у виявленні особливостей впливу різного виду капіталу на відтворювальну

структуру територіальних економічних систем України.

Виклад основного матеріалу. При розгляді відтворювальної структури територіальних економічних систем в Україні важливо здійснити кількісну та якісну оцінку їх секторів і дослідити динаміку міжсекторального розвитку, тому проаналізуємо сектори економіки регіонів та їх співвідношення за визначеними класифікаціями.

Сучасні доступні статистичні дані щодо валової доданої вартості (ВДВ) за видами економічної діяльності дають змогу кількісно охарактеризувати сектори економіки регіонів України за видом продукції, що в них виробляється. Нами пропонується групування секторів економіки за видом капіталу, який найбільше задіяний у створенні доданої вартості, - природним, виробничим, людським. Відповідно, у структурі економіки виділяються два трансформаційних сектори, що забезпечують створення доданої вартості через трансформацію фізичних характеристик природних та виробничих ресурсів, а також трансакційний сектор, який значною мірою базується на людському капіталі та включає галузі, орієнтовані переважно на управлінські й перерозподільчі процеси. З урахуванням певних обмежень до визначених секторів можна віднести такі види економічної діяльності:

трансформаційний сектор 1 (ТФС 1) - сільське господарство, мисливство, лісове й рибне господарство, переробна, добувна промисловість, виробництво та розподілення електроенергії, газу й води;

трансформаційний сектор 2 (ТФС 2) - будівництво, торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку, готельний та ресторанний бізнес, транспорт і зв'язок;

трансакційний сектор (ТАС) - фінансова діяльність, операції з нерухомістю, державне управління, освіта та охорона здоров'я.

У 2004-2009 рр. в Україні спостерігались певні тенденції в динаміці структури економіки за наведеними вище секторами. Ключовою особливістю стало поступове зменшення ваги трансакційного сек-

тора та збільшення частки трансформаційних секторів. Так, частка трансакційного сектора в структурі ВДВ 2004 року становила 27,1 %, а у 2010 році знизилася до 22,5 %, що пов'язано з уповільненням перерозподільчих процесів у фінансовій сфері з початком світової кризи. За цей же період частка трансформаційного сектора 2 зросла з 37,1 до 40,8 %, а сектора 1 - з 35,8 до 36,7 %.

Для поглибленого аналізу показників секторального розвитку територіальних економічних систем України нами використано метод структурних зрушень, суть якого полягає в оцінці зміни регіональних показників щодо національних, тобто різниці між справжнім регіональним та потенційним зростанням, яке ймовірно в регіоні за ідентичної національної структури виробництва. Аналіз структурних зрушень ВДВ у регіонах України виявив значну неоднорідність секторальної структури економіки, а також суттєві розбіжності темпів розвитку окремих секторів. При цьому дисперсія темпів розвитку окремих галузей має дещо більший вплив на загальну неоднорідність економічного простору України. У свою чергу, розвиток тих чи інших секторів певною мірою залежить від обсягів природного, виробничого та людського капіталу, а також грошових потоків, залучених у їх фінансування.

На сьогодні розвиток національної економіки України суттєво залежить від експлуатації природного капіталу. Цей відомий факт не виключає можливості сталого економічного розвитку, при якому б зберігався природний потенціал для майбутніх поколінь. Ідеться про можливість забезпечення сталого розвитку територіальних систем різного рівня за рахунок адекватного управління наявними власними ресурсами та їх залучення у відтворювальні процеси території. Для цього важливі є визначення ролі різного виду капіталу (природного, виробничого та людського) у процесах створення доданої вартості.

Після майже десятиріччя падіння реального ВВП, зумовленого трансформаційною кризою, у 2000 р. в Україні вперше за часів незалежності зареєстроване його зростання, яке насамперед пов'язане зі стрімким збільшенням експорту. Цьому сприяла кон'юнктура на світових ринках сталі та продукції хімічної промисловості, котрі були й залишаються базовими товарами українського експорту. Активізація експорту, а через декілька років і покращення доступу до зовнішнього фінансування стимулювали внутрішнє споживання та інвестиції, що створило об'єктивні передумови для економічного зростання. Однак відновлення економічної активності в Україні пов'язане не лише із зовнішніми чинниками, але й із важливими змінами, які відбулися в державі. Зокрема, економічне піднесення стало можливим унаслідок макроекономічної стабілізації, а також низки економічних реформ, зокрема підвищення бюджетної дисципліни, реформ у сфері енергетики, регуляторної реформи та інших.

Протягом 2000-2010 рр. середньорічні темпи приросту реального ВВП становили 6,9 %. Проте на тлі економічного піднесення та пом'якшення соціальних проблем відбулось стримування структурних та інституційних реформ, необхідних для стабільного довгострокового розвитку економіки. У результаті, коли в другій половині 2008 р. змінилась зовнішня кон'юнктура, реакція економіки на негативний зовнішній шок була різкою. За результатами 2009 р. реальний ВВП України скоротився на 15,1 %.

За досліджуваний період ВВП у порівняльних

цінах зріс на 3,74 %, а кількість економічно активно-го населення збільшилась на 1,5 %. На основі порівняння темпів підвищення ВВП зі змінами вартості основних засобів та чисельності зайнятих в економіці можна припустити, що їхній зв'язок був незначним.

Після періоду різкого падіння ВВП економіка України почала демонструвати тенденції до відновлення у 2010 р. Визначальними сферами економічної діяльності в Україні стали: промисловість - 23 % усієї доданої вартості, діяльність транспорту та зв'язку - 17, сільське господарство - 14, операції з нерухомим майном - 12, торгівля - 12, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку - 12 %. Така структура зумовлена, з одного боку, особливостями спеціалізації української економіки в радянський період, а з іншого - специфікою сировинної бази і структури людських ресурсів. Розвиток домінуючих сфер економічної діяльності впливає на динаміку інших і насамперед тих, що надають послуги. Внесок інших галузей у формування ВВП не перевищує 10 % [5].

Динаміка сільськогосподарського виробництва в період розгортання депресивних проявів в економіці свідчить, що цей вид економічної діяльності не набув нових якісних стимулів для зростання. Його перспективи в умовах відсутності значущих кроків щодо модернізації, структурного реформування та вирішення фінансових потреб виробників залежить майже винятково від природно-кліматичних чинників, що, у свою чергу, створить високі ризики для сільськогосподарських виробників.

Здійснені розрахунки підтверджують незначне збільшення часток у ВДВ сільського господарства (з 13 % до 14 %) і транспорту та зв'язку (відповідно з 13 % до 17 %).

Структура ВДВ української економіки, яка складалась у 2009 році, має сировинний характер. Галузі, які прямо чи частково пов'язані з природокористуванням, є найбільш вагомими у створенні доданої вартості. За даними офіційної статистики, цього року на частку основних галузей природокористування припало понад 27 % усієї доданої вартості економіки. Закономірним є той факт, що основою зростання більшості макроекономічних показників є інтенсивна експлуатація природних ресурсів у процесі промислового виробництва. Так, у промисловості створено 40,6 % валового випуску країни і 25,3 % доданої вартості всієї економіки. Загалом промислове виробництво характеризується певними труднощами, про що свідчить низький рівень інноваційної активності та неефективне використання ресурсів праці та капіталу в економіці. Оцінюючи роль природних ресурсів як виробничого фактора, можемо зробити висновки про те, що власне експлуатація недооціненого природного капіталу - це рушійна сила економічного зростання промисловості.

Оцінка внеску того чи іншого виду капіталу у формування ВВП, отримана на загальноукраїнському рівні, а висновки про характер і стійкість економічного розвитку держави мають досить умовний характер. Для досягнення більш коректних результатів слід розподілити регіони за групами зі схожими рівнями розвитку й досліджувати вплив виробничих факторів та природного капіталу насамперед на рівень сталого розвитку регіонів усередині груп.

Для цього здійснено об'єднання територіальних суб'єктів економічної системи в групи за допомогою кластерного аналізу, а критеріями кластеризації було визначено шість показників: валовий регіональний

продукт (ВРП) на душу населення; ВРП на одного зайнятого в економіці; ВДВ ТфС1 на одного працівника; ВДВ ТфС2 на одного працівника; ВДВ ТаС на одного працівника; обсяг реалізованої промислової продукції на одну особу; валова продукція сільськогосподарства на одну особу; основні засоби.

Вибрані показники дають змогу створити однорідні кластери регіонів за рівнем розвитку і структурою економіки. У процесі кластеризації при вико-

ристанні абсолютних значень вихідних даних могли виникнути перекручення, пов'язані з їх неспіввимірністю. Тому при побудові кластерів дані приведені до однієї основи: використовувалося не власне значення регіонального показника, а його співвідношення із середньоукраїнським рівнем. У результаті аналізу отримана ієрархічна деревоподібна структура, яка була поділена на п'ять кластерів, однорідних за визначеними критеріями (табл. 1).

Таблиця 1. - Рівні розвитку економіки регіонів у кластерах*

Рівень	Кластери	Кількість регіонів у кластері	ВРП на душу населення, грн	ВРП групи, млн грн	Частка кластера у ВРП України, %	Домінуючий сектор, частка у ВДВ, %		
						ТфС1	ТфС2	ТаС
I	Низький рівень розвитку	14	12234,9	230539,0	25,2	34,6	29,5	36,0
II	Рівень розвитку нижчий від середнього	3	15012,9	55103,0	6,0	42,5	27,2	29,7
III	Середній рівень розвитку	2	20817,5	107570,0	11,8	24,9	34,9	40,2
IV	Високий рівень розвитку	6	22615,8	344144,0	37,7	47,7	24,9	27,4
V	Дуже високий рівень розвитку	2	55770,4	175989,0	19,27	7,0	39,2	53,8
	Загалом по Україні	27	19832,0	913345,0	100,0	33,1	30,3	36,6

*Примітка: розраховано за даними Держкомстату.

Отримані кластери є досить однорідними за основними характеристиками розвитку: коефіцієнт варіації показників усередині кластера не перевищує 30 %. Усі кластери мають умовні назви, у яких рівень розвитку визначений на основі отриманих значень для чотирьох перших критеріїв. Для дослідження використовуються показники 27 суб'єктів України.

Кластер I

Низький рівень розвитку формують 14 регіонів, які створюють 25,24 % ВРП України. Умовно його можна розділити на дві підгрупи: перша включає Вінницьку, Чернігівську, Рівненську, Кіровоградську, Херсонську, Хмельницьку, Житомирську, Закарпатську, Чернівецьку, Тернопільську, Волинську, Івано-Франківську області (18,3 % ВРП України), а друга - АРК та Львівську область (відповідно 6,9 %). Економічні показники територіальних систем кластера є найнижчими, зокрема середній по кластеру ВРП на душу населення дорівнює 12234,9 грн, що на 7597,1 грн менше, ніж у середньому в країні - 19832,0 грн. Загалом домінуючого сектора економіки у цьому секторі немає, а ВДВ відносно рівномірно розподілена між трансакційним сектором, у якому лєвова частка доданої вартості створюється людським капіталом - 36,0 %, трансформаційним сектором 1, котрий базується на експлуатації природного капіталу - 36,4 %, трансформаційним сектором 2, де додана вартість створюється за рахунок використання виробничого капіталу - 29,5 %. Цікавою особливістю секторальної структури економіки регіонів кластера I є те, що для більшості регіонів підгрупи 1 із нижчими показниками економічного розвитку домінуючим сектором став ресурсорієнтований трансформаційний сектор 1 (Чернігівська область - 41,3 %, Кіровоградська - 41,2, Вінницька область - 41,1 %), тоді як підгрупи 2, з відносно вищими показниками ВРП на душу населення, домінуючим став саме трансакційний сектор (АРК - 42,7 %, Львівська область - 40,1 %).

Серед галузей економіки найбільша частка доданої вартості припадає на торгівлю, транспорт і переробну промисловість. Низька частка фінансової діяльності в регіонах кластера не дає змоги вивести на вищий рівень капіталізації наявні природні та виробничі ресурси. Так, частка створеної ВДВ у цих регіонах у середньому не перевищує 5,0 % (за винятком Львівської та Івано-Франківської областей - 7,3 % та 6,2 % відповідно). На території кластера сконцентровано вісім банків - юридичних осіб.

Кластер II

Рівень розвитку нижчий від середнього утворюють Миколаївська, Сумська та Черкаська області, показники економічного розвитку яких є дещо вищими порівняно з кластером I, але нижчими, ніж середньоукраїнські. Середній ВРП на душу населення становив 15012,9 грн, що на 4819,1 грн менше, ніж в Україні. Загалом у кластері формується 6,03 % ВРП держави.

Об'єднуючою ознакою зазначених регіонів є явне домінування в структурі ВДВ ресурсорієнтованого трансформаційного сектора - 42,5 %. Економічна система регіонів в основному формується на основі переробної промисловості та сільського господарства - 32,7 % ВДВ кластера, а в Сумській області значна його частка створюється ще й у добувній промисловості - 9,4 %. По суті, цей кластер являє собою слаборозвинені економічні системи, орієнтовані на використання природних ресурсів. Незважаючи на те, що на території кластера зареєстровано п'ять банків, фінансова діяльність у його регіонах займає таку ж низьку частку у створенні доданої вартості, як і в кластері I, що не сприяє перетворенню ресурсу домінуючих галузей економіки на дієвий актив.

Кластер III

До середнього рівня розвитку включені два регіони - Одеська та Харківська області, показники економічного розвитку яких близькі до середніх в Ук-

раїні. Зокрема, ВРП на душу населення перевищує середньоукраїнський рівень лише на 985,5 грн. Частка кластера у ВРП України становить 11,78 %. Прикордонний статус регіонів та наявність сприятливих природних умов зумовили розвиток таких галузей, як транспорт, торгівля, сільське господарство і переробна промисловість.

Проте домінуючим у зазначених економічних системах став саме трансакційний сектор, у якому створюється 40,2 % ВДВ. Частка доданої вартості, створеної через операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям, є однією з найвищих в Україні - 12,1 % та 11,4 % в Одеській та Харківській областях відповідно.

Через фінансову діяльність у Харківській області було створено найбільший (після м.Київ) обсяг ВДВ - 16,2 % у ВДВ області та 13,4 % ВДВ галузі в Україні. Це зумовлено концентрацією в кластері 18 банків - юридичних осіб - по дев'ять у кожній області.

Кластер IV

Високий рівень розвитку включає 6 регіонів, які умовно можна розділити на дві підгрупи: перша - Запорізька, Полтавська, Київська й Луганська області; друга підгрупа - Дніпропетровська та Донецька області. Рівень економічного розвитку територіальних систем кластера характеризується високими показниками: ВРП на душу населення - 22615,8 грн, частка ВРП кластера у ВРП України - 37,8 %. Особливістю цього кластера є ресурсорієнтований тип економіки його територіальних систем. Так, на частку трансформаційного сектора 1 припадає 47,7 % ВДВ. У всіх регіонах, за винятком Київської області, добувна та переробна промисловість були визначальними в галузевій структурі економіки.

Фінансова діяльність кластера мала незначний вплив на створення доданої вартості: Запорізька область - 9,2 %, Дніпропетровська - 8,2, Донецька - 6,6, Луганська - 4,5, Полтавська - 4,3, Київська - 2,4 %.

Кластер V

Дуже високий рівень розвитку об'єднав два міста, які завдяки своєму столичному статусу лідирують за макроекономічними показниками розвитку - Київ та Севастополь. Рівень показників економічного розвитку кластера майже втричі вищий за середній в Україні: ВРП на душу населення - 55770,4 грн, частка ВРП кластера у ВРП України - 19,3 %.

Трансакційний характер економіки зазначених міст визначається часткою відповідного сектора у ВДВ - 53,8 %. Так, тільки у м. Київ створено 44,0 % всієї доданої вартості операцій з нерухомим майном, оренди, інжинірингу та надання послуг підприємцям України, а також 31,9 % доданої вартості від

фінансової діяльності України. Загалом Київ є загальнонаціональним фінансовим центром, а на його території сконцентровано 110 банків - юридичних осіб.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Структура національної економіки залежить від особливостей використання національного багатства. Аналіз секторів економіки, умовно об'єднаних за видом найбільш широко задіяного капіталу у створення доданої вартості, виявив відносний їхній паритет у ВДВ України: ТфС 1 - 33,1 %, ТфС 2 - 30,3, ТаС - 36,6 %. Проте структура економіки субнаціональних територіальних систем має свою специфіку, обумовлену особливістю використання наявних територіальних ресурсів. На основі кластерного аналізу регіони України об'єднано в п'ять груп за рівнем економічного розвитку та структурою їхньої економіки. Порівняння результатів такого аналізу та групування регіонів України за часткою у ВДВ України виявило певну подібність структури економіки територіальних систем у рамках окремих груп. Так, регіони, економіка яких базується на екстенсивному використанні мінерально-сировинних ресурсів, загалом мають кращі показники економічного розвитку. Причина такого феномена, на нашу думку, полягає у відносно вищому рівні капіталізації задіяного капіталу. У той час, як так звані сировинні регіони створюють додану вартість із наявних територіальних ресурсів, потенціал територіальних активів більшості регіонів не використаний. Тому системною проблемою, яка потребує вирішення в контексті сталого розвитку держави, є капіталізація територіальних активів та управління ними через адекватні сучасному економічному простору механізми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бистряков І. К. Міжрегіональна інтеграція - кроки до забезпечення стабільного розвитку України / І. К. Бистряков, В. В. Пилипів // Економіка України. - 2008. - № 6.
2. Быстряков И. К. Психологический аспект формирования национальной системы управления хозяйственным развитием / И. К. Быстряков // Стратегия развития Украины : экономика, социология, право. - 2007. - № 1-2.
3. Данилишин Б. М. Феноменологічні альтернативи економічного зростання України : [у 2 тт.] / Б. М. Данилишин, В. В. Микитенко. - К. : ЗАТ "Нічлава", 2008. - Т. 1. - 336 с.
4. Пилипів В. В. Управління відтворенням територіальних економічних систем у фінансовому просторі / В. В. Пилипів. - К. : РВПС України НАН України. - 400 с.
5. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://ukrstat.org/uk>.

V. Pavlenko, L. Tychkovs'ka

REPRODUCTION STRUCTURE OF TERRITORIAL ECONOMIC SYSTEMS OF UKRAINE

Tendencies of territorial economic systems of Ukraine reproduction are analyzed. Clusterization of regions within the developments level and structure of economy is made. Dependence of territorial economic systems structure on peculiarities of territorial resources exploitation is grounded.

Key words: reproduction, territorial economic systems, sectors of economy.

© В. Павленко, Л. Тичковська
Надійшла до редакції 30.03.2012